

УДК 37.091.4-049.7 Сухомлинський+373.5.035:316.647.5

Г. О. ВАСЬКІВСЬКА

м. Київ

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті окреслено проблему розвитку ціннісної сфери старшокласника засобами змісту шкільної освіти через призму ідей В. О. Сухомлинського. Проаналізовано нахили й уподобання сучасних старшокласників. Наголошено на необхідності попередження проявів негативної поведінки через розв'язання проблемно-рефлексійних ситуацій. Зазначено актуальність педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського для морального вдосконалення старшокласників як майбутніх розбудовників української державності.

Ключові слова: В. О. Сухомлинський, толерантність, зміст освіти, ціннісна сфера особистості, старшокласник, рефлексія, духовність.

Постановка проблеми. Майбутнє будь-якої країни і людської цивілізації загалом залежить від стану освіти, якості підготовки молоді до активної і творчої життєдіяльності. Удосконалення вітчизняної системи освіти, з огляду на людиноцентризм, має передбачати відповідні цілі, зміст, форми, методи, що спрямовуватимуться на допомогу учням здобувати знання про самих себе, людську сутність і навколишній світ. Завдання є актуальним, бо, наразі, ми змушені констатувати, що для сучасної людини стає характерним прагматизм, духовне збіднення, нехтування науковою грамотністю і навіть антинаукові уподобання. Освіта нового тисячоліття, ґрунтуючись на досягненнях у багатьох наукових галузях, має розкривати у своєму змісті, передусім, ціннісну сферу людини, що уможливить підготовку старшокласників до життя у мінливому світі, який висуває нові, інколи досить суворі вимоги до тих, хто його змінює.

Педагог-новатор В. О. Сухомлинський виняткового значення надавав емоційно-ціннісному ставленню до знань. На його думку, виховання громадянина є однією зі складних проблем як теорії, так і практики педагогічного процесу, де «наука стає безпосередньою продуктивною силою суспільства, в якому вища мета – людина <...> коли людина відчуває себе господарем у своєму власному духовному світі» [3, 307, 309].

Безперечним є те, що серед найбільш важливих цінностей людини – сенс її життя. Визначення цього сенсу є нагальною потребою і проблемою, адже духовний світ людини ґрунтується на її моральному ідеалі. В. О. Сухомлинський моральний ідеал трактував як уміння дорожити цінностями Батьківщини як осо-

бистими цінностями; гармонійну єдність суспільного й особистого, великого і малого у духовному житті особистості; багатство духовного світу інтересів і потреб; потребу людини в людині як носієві духовних цінностей; почуття гідності, уміння її відстоювати, моральне самовдосконалення; уміння радіти за інших; співчуття і готовність допомогти; любов до праці. Як зазначає О. В. Сухомлинська, він «увів у педагогічну науку і шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо» [2, 7].

Аналіз останніх досліджень. Ми здійснили констатувальний зріз у старших класах із метою виявлення в учнів кола особистісних проблем, негараздів у міжособистісних стосунках і проблем соціальних, які впливають на їхню свідомість, а отже, і на толерантне ставлення до інших.

Під час аналізу здобутих даних ми виокремили основні детермінанти здобуття і засвоєння знань, вироблення мети в житті і вибору відповідних орієнтирів. 82,14% учнів старшої школи вказали, що це залежить від їхнього самопочуття і здоров'я. 75,00% вважають, що таким чинником є зовнішність і зовнішній вигляд. Важливою відповідною детермінантою 71,43% старшокласників визнали свій характер і поведінку. Майже половина (46,43%) опитаних вказали на проблеми самотності, невпевненості, які спричинені зовнішніми впливами (середовищем).

У загальному підсумку маємо таку самооцінку старшокласників: самопочуття і здоров'я, характер, самотність і невпевненість, зовнішність і зовнішній вигляд, передусім, позначаються на їхньому виборі мети в житті,

потім – на процесах здобуття і засвоєння знань, і, в останню чергу, – на виборі ними орієнтирів у житті.

Постановка завдання. Висвітлення ідей формування толерантності в педагогічних працях В. Сухомлинського й аналіз можливостей запровадження практичних доробок видатного педагога в сучасну шкільну освіту.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження з'ясовано, що і стосунки, і соціальні явища, що їх детермінують, також чинять як позитивний, так і негативний вплив на свідомість старшокласників. І перше, і друге викликає рефлексію, завищує або занижує самооцінку особистості. На цьому наголошував і В. О. Сухомлинський: «Дуже важливо, щоб явища навколишнього світу, особливо взаємовідносини між людьми, не раз схвилювавши підлітка, примусили його пережити весь діапазон почуттів від ніжного співчуття і співпереживання чужої біди до обурення злом» [3, 300].

Аналізуючи стосунки старшокласників із найближчим оточенням, з'ясовуючи вплив соціальних явищ на їхню свідомість, ми дійшли висновку, що рівень гостроти сприйняття таких проблем залежить від розуміння їх суті і глибини засвоєння відповідних знань чи їх відсутності. Про що і свідчать здобуті дані.

У сімейному колі 85,71% старшокласників переживають проблемні стосунки з матір'ю, 82,14% – з батьком, а на стосунки між своїми батьками гостро реагують 78,57% опитаних. У стінах школи 60,71% учнів турбують проблемні стосунки з учителями. У класі таких проблем менше, на що вказали 50,00% респондентів. Поза школою 46,43% старшокласників відчувають утруднення у спілкуванні з представниками протилежної статі, 64,29% – з ровесниками, а з друзями – аж 82,14%!

Серед негативних соціальних явищ учні старшої школи виокремлюють вживання наркотиків і поширення ВІЛ/СНІДу – по 60,71%; злочинність – 55,56%; тютюнопаління – 35,71% і вживання алкоголю – 28,57%.

Зрозуміло, що така самооцінка сформувалася не лише на основі здобутих знань, а й за впливу оцінок, які дають людині чи явищу інші люди – і не обов'язково під час спільної діяльності, що супроводжується обміном думками. На процес самооцінювання впливають також думки тих, хто висловлював своє став-

лення не безпосередньо, а через третіх осіб. Оскільки людина схильна оцінювати себе переважно так, як її оцінює хтось, то самооцінка є результатом зіставлення образу реального «Я» з образом, який «вималювався» в оточенні (наприклад, у шкільному навчальному чи юнацько-молодіжному середовищі, у родинно-сімейному чи культурно-естетичному, у масмедійному, інформаційно-інформатизаційному або просторово-локалізаційному), та образом ідеального «Я». Якщо ми кажемо, що має місце збіг між цими утвореннями, то маємо на увазі, що це відповідає гармонійному душевному розвитку особистості.

У старшокласників має бути розвинена така важлива функція особистості як рефлексія, що сприяє адекватному ставленню до дійсності, усвідомленню того, що відбувається навколо. Рефлексія – це відображення позиції, думок іншої людини через проникнення в її міркування («Якби я була на його місці, то я б...», «Якби він був на моєму місці, то він би...»); здатність уявляти себе на місці іншої людини, бачити, подумки програвати за неї ту чи іншу ситуацію; усвідомлення того, як суб'єкта сприймають і оцінюють інші, тобто емоційна оцінка іншої людини, намагання зрозуміти чужі вчинки, виробляючи стратегію зміни поведінки іншої людини та вибудовуючи власну.

Прагнення до самоспостереження, самопізнання, самоаналізу, роздумів є характерним для рефлексії старшокласників. Старшокласники, за віковою періодизацією, перебувають на стадії юності, яка визначається психологами від 15 до 17 років. Юність – це період утвердження особистості. Ранній юнацький вік – це критичний період розвитку особистості, який характеризується значними як фізичними, так і психологічними змінами і ризиками.

Василь Олександрович наголошував: «взагалі в житті людини велику роль відіграє самовиховання. Якби людину виховував тільки хтось, а сама себе вона не виховувала, то вона не стала б найвищою цінністю серед усіх інших цінностей світу, не піднялася б на той щабель морального розвитку, з якого їй видно не тільки інших людей, а й саму себе» [5, 412–413].

Внутрішній світ старшокласника стає для нього цінністю, що характеризується переживанням своєї індивідуальної цілісності і непо-

вторності. Зростає самоповага, виникає почуття власної гідності, відбувається стабілізація особистості. Водночас з усвідомленням своєї унікальності приходить почуття самотності, тому зростає потреба у спілкуванні, зіставленні себе з образом типового ровесника.

Усвідомлення своєї унікальності передуює розумінню глибинного зв'язку з іншими людьми. Дуже часто саме у цей період учні старшої школи починають шукати відповіді на одвічні питання «Хто Я?», «Для чого з'явився на світ?», «У чому сенс життя?». У пошуках сенсу життя виробляється світогляд, розширюється система цінностей, формується моральний стрижень. У юнацькому віці бурхливо розвивається самосвідомість. Юнацький вік будується навколо кризи особистісної ідентичності – почуття індивідуальної самототожності, єдності. Індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, обирає з варіантів розвитку той, що може його вважати своїм.

Визначальна роль у становленні особистості належить родині. В. О. Сухомлинський досить категорично наполягав, що «дитина – дзеркало морального життя батьків <...>. Найцінніша моральна риса хороших батьків, що передається дітям без особливих зусиль, – душевна доброта матері й батька, вміння робити людям добро» [3, 28].

Водночас, рівень ідентичності тісно пов'язаний з індивідуально-особистісними рисами старшокласників. Для старшокласника характерний глибокий самоаналіз, самооцінка всіх якостей і здібностей. Якщо у підлітковому віці самооцінка визначалася зовнішніми показниками досягнень, то в 16 років з'являються власні критерії значущості. Школярі оцінюють себе з позиції своєї внутрішньої шкали цінностей. Старшокласники більшою мірою розуміють себе, ніж підлітки. Настрій стає стійкішим і усвідомлюваним.

Самооцінка стає вищою, ніж у підлітковому віці. У цей період відбуваються істотні зміни, яким притаманний перехід самосвідомості на якісно новий рівень. Тож учні старшої школи прагнуть не тільки оцінити моральний бік свого внутрішнього світу, але й свідомо розвивати його, тобто формується повна структура самосвідомості, що проявляється у прагненні бути самим собою, в усвідомленні життєвих планів і перспектив, усвідомленні рівня

прагнень, у розвиткові особистісної рефлексії, у професійному самовизначенні. Старша школа – час мрій про майбутнє, мрій, які посідають центральне місце у роздумах учнів.

У цей період юнацький максималізм і категоричність вживаються з демонстративним скептицизмом. Утім, ми не можемо наполягати на тому, що такі думки старшокласників адекватні виключно їхнім віковим особливостям, адже загальновідомо, що у процесі індивідуального психологічного розвитку людина постійно «привласнює» собі те, що до неї було вироблено людством у результаті соціального і культурного розвитку.

Це викликає суперечності між запланованими виховними впливами і стихійним тиском довкілля: «Чим різкіший дисонанс між передбаченими, навмисними засобами виховання й засобами ненавмисними, які є середовищем для формування суспільних інстинктів людини, тим важче виховувати, тим важче формувати те, що в практиці зветься голосом совісті» [3, 300].

У старшому шкільному віці відбувається також і соціальне самовизначення, і вибір своєї ролі, і позиції в загальній системі соціальних відносин. Соціальна роль – найважливіша соціальна функція особистості, яка відповідає прийнятним нормам і правилам поведінки людей залежно від їхнього статусу, об'єктивно задана позиція особистості у системі міжособистісних стосунків. Соціальні ролі старшокласників у суспільстві можна розглядати як дії і внески, що їх чекають від молоді, а це, водночас, обов'язки і права молодих як соціальних суб'єктів. Нова соціальна позиція старшокласника змінює для нього значущість учіння, яке, порівняно з підлітковим віком, стає основним. Це пов'язано з тим, що складається нова мотиваційна структура учіння. Домінуючими серед мотивів старшокласників є ті, що пов'язані із самовизначенням і підготовкою до самостійного життя. Саме у старшому шкільному віці проявляється свідоме позитивне ставлення до навчання. Серед старшокласників змінюється ставлення і до окремих предметів. Воно починає, на відміну від підліткового віку, зумовлюватися не ставленням до вчителя, а інтересами, нахилами учня, намірами здобути певну професію. Тобто старшокласники починають оцінювати навчальну діяльність з позиції свого майбутнього.

Крім іншого, у свої 15–17 років майже всі старшокласники мають досвід перебування в ситуаціях, пов'язаних із насиллям. Це виявлено під час соціологічного опитування, проведеним з метою визначення пріоритетів профілактичної роботи з попередження проявів насилля серед підлітків, їхньої саморуїнної поведінки тощо.

У підлітковому середовищі поширене фізичне насилля. Більше половини дітей хоча б один раз його зазнали, а понад два відсотки пережили передсуїцидну ситуацію. Понад 2/5 опитаних не ризикують залишатися наодинці з агресором й активно шукають підтримки. У третині випадків верх бере принцип «насилля породжує насилля». Тобто помста, відплата.

Ставлення до фізичних методів з'ясування стосунків є показником рівня загальної культури поведінки, а не характеристикою агресивності. Непокій те, що майже 2/3 опитаних вважають цілком прийнятним ударити іншу людину. Це для них прийнятніше, ніж, скажімо, обізвати поганим словом або жорстоко поводитися з тваринами. Понад третини опитаних вважає, що можна не звертати увагу на прохання про допомогу.

Не можна оминати чи замовчувати такі прояви. Слід завжди про це пам'ятати й у змісті предметів старшої школи передбачати відповідні ситуації для їх обговорення, аналізу, у такий спосіб занурюючи учнів у самоаналіз, самооцінку, яка є важливим психологічним чинником гармонійного розвитку особистості. У ранньому юнацькому віці вона набуває виняткового значення, бо відбувається зіставлення власної оцінки з оцінкою оточуючих. Самооцінка набуває певної стійкості, сформованості, саме тому надважливо помічати будь-які зміни в поведінці учнів, прагнути скоригувати її у разі певних відхилень, які можуть позначитися на формуванні особистості. Самооцінка особистості передбачає оцінку особистістю самої себе, свого місця серед інших, а також своїх якостей, характеристик і можливостей. Тож рівень домагань слід розглядати як соціальну позицію індивіда, яка закріплюється через його індивідуальний вибір, власні зусилля і конкуренцію з іншими.

Саме через виховання почуттів можна, на думку В. О. Сухомлинського, реалізувати становлення людини: «Щоб запобігти безсердечнос-

ті, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, неспокою про живе і красиве, про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберегає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей» [4, 149].

Тож гостро постає потреба створення і відображення у змісті навчальних предметів старшої школи проблемно-рефлексійних ситуацій. Їх розв'язання учнями спонукає до виникнення суперечності між знанням і незнанням. Така суперечність має дві складові: інформаційну, яка визначається предметом вивчення, і діяльнісну, що містить загальнонавчальні інтелектуальні вміння. Добір дидактичних засобів зі створення проблемно-рефлексійних ситуацій забезпечує реалізацію у старшокласників уміння виробляти альтернативне рішення, що спонукає вибирати між добром і злом, співчуттям чи байдужістю, сміливістю чи боягузством, чесністю чи брехнею, вірністю чи зрадою, альтруїзмом і егоїзмом і т. ін. Рефлексія, як наголошує І. Д. Бех, «має повністю охопити духовну сферу, щоб розпочався процес її подальшого спрямованого вдосконалення. Якраз від ступеня її охопленості залежатиме перетворювальна активність рефлексивного процесу: малий ступінь, локалізуючи рефлексію, істотно знімає в особистості відповідальність за саму себе» [1, 192].

Під час розв'язання проблемно-рефлексійних ситуацій загострюються суперечності між суспільною і особистісною мораллю, між вимогами суспільної моралі щодо поведінки і вчинків особистості й особистими цілями та інтересами, потребами, почуттями старшокласника, зринають суперечності між суб'єктивними оцінками, які дали різні люди одній і тій самій ситуації. Старшокласник, маючи свій суб'єктивний досвід, а також завдяки засвоєнню знань про людину активізує всі свої знання, аби розв'язати проблемну ситуацію, яка має бути спеціально змодельована вчителем. Моделювання проблемно-рефлексійних ситуацій на прикладі життєвих або дібраних із художніх творів, з історичних подій сприятимуть правильному їх розв'язанню. Не виключено, що з подібними ситуаціями старшокласникам доведеться зіткнутись у майбутньому. Для того, щоб в учнів старшої школи форму-

валася толерантна поведінка, розвивалися позитивні ціннісні орієнтації, проблемно-рефлексійні ситуації необхідно включити до змісту всіх предметів. Такі життєві ситуації дадуть змогу старшокласникові краще зрозуміти характер і поведінку тих, хто його оточує. Адже, як зазначив великий педагог: «Якщо дитині байдуже, що в серці її товариша, друга, матері, батька, будь-кого із співвітчизників, з яким вона зустрілася, якщо дитина не вміє бачити в очах іншої людини, що в неї на серці, – вона ніколи не стане справжньою людиною» [3, 89].

Загальний процес розгляду проблемно-рефлексійної ситуації складається з таких етапів: 1) повідомлення або зміст самої ситуації; 2) запитання, що спонукають до рефлексії; 3) актуалізації засвоєних знань про людину (учитель може нагадати, які саме знання слід застосувати для розв'язування певної ситуації); 4) висловлення позицій учнів щодо розв'язання проблемної ситуації; 5) прийняття колективного рішення або узагальненого (на цьому етапі доцільно було б надати учням можливість самостійно описати процес розв'язання ситуації, щоб на ході думок не позначилася стороння думка. Після того, як учитель детально ознайомиться з позицією кожного, у класі має відбутися відповідне обговорення).

Під час обговорення учень викладає своє розуміння проблемної ситуації, критично оцінює поведінку людей, гіпотетично виконує роль фігурантів ситуації, обирає стиль своєї поведінки, критично оцінює своє розв'язання проблемної ситуації.

Розв'язання подібних проблемно-рефлексійних ситуацій є доцільним на етапі ранньої юності, адже закінчуючи школу, старшокласники мають бути психологічно готовими до дорослого життя. Водночас вони повинні розвивати у собі відповідальність, готовність прийти на допомогу іншому, працелюбність, щирість, толерантність, неповторність, а також уміння переконувати невпевненість у собі.

G. O. VASKIVSKA
Kyiv

IMPLEMENTING OF V.O. SUKHOMLYNSKYI'S IDEAS IN TEACHING OF TOLERANCE TO HIGH SCHOOL PUPILS

The article outlines the problem of high school pupils' value sphere by means of school education content guided by V. O. Sukhomlynskyi's ideas. It focuses on the peculiarities of high school age. The author analyzed inclinations and preferences of today's high school pupils. The necessity to prevent the occurrence of negative behavior through

Висновки і перспективи досліджень. Толерантність є цінністю не лише окремої людини, але і громадянського суспільства загалом. Толерантність – це право людей бути різними: за національністю, за релігійними переконаннями, за політичними уподобаннями, за соціальною приналежністю. Старшокласники мають навчитися поваги до різних світових культур, цивілізацій, народів, бути готовими до розуміння і співпраці з людьми, які відмінні зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями і віруваннями. Усвідомлення поваги до інших людей приходить через зіставлення їхніх цінностей і цілей зі своїми, і вміння їх зрозуміти, про що неодноразово наголошував Василь Олександрович.

Вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського з питання морального виховання підлітків свідчить про те, що сформульовані ним теоретичні положення, а також опис його власного досвіду щодо реалізації цих ідей на практиці викликають значний інтерес серед сучасних освітян, адже вивчення, переосмислення педагогічних ідей видатного педагога у питаннях толерантного ставлення одне до одного спонукає кожного з учителів до творчої реалізації цих ідей.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Рефлексія як чинник саморозвитку особистості [Текст] / І. Д. Бех // Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць. — У 5-ти т. — Т. 1: Загальна педагогіка та філософія освіти. — К.: Пед. думка, 2012. — 368 с.
2. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні [Текст] / О. В. Сухомлинська // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / [за заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. П. Р. Ігнатенка, Р. П. Скульського; упор. О. М. Павліченка]. — К., 1997. — 224 с. — С. 3–8.
3. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. [Текст] / В. О. Сухомлинський. — Т. 3: Серце відаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. — К.: Рад. шк., 1977. — 670 с.
4. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. [Текст] / В. О. Сухомлинський. — Т. 4: Павлівська середня школа. Розмова з молодим директором. — К.: Рад. шк., 1977. — 640 с.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. [Текст] / В. О. Сухомлинський. — Т. 5: Статті. — К.: Рад. шк., 1977. — 639 с.

reflective problem-solving situations, specially designed in the content of school education, is proven. The relevance of V. O. Sukhomlynskyi's pedagogical heritage for moral improvement of high school students as future Ukrainian state builders is specified.

Key words: V. O. Sukhomlynskyi, tolerance, educational content, value sphere of the individual, high school pupil, reflection, spirituality.

Г. А. ВАСЬКОВСКАЯ

г. Киев

РЕАЛИЗАЦИЯ ИДЕЙ В. А. СУХОМЛИНСКОГО В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ ТОЛЕРАНТНОСТИ

В статье очерчено вопросы развития ценностной сферы старшеклассника посредством содержания школьного образования в свете идей В. А. Сухомлинского. Проанализированы склонности и приоритеты современных старшеклассников. Также речь идет о необходимости предупреждения проявлений отклоняющегося поведения посредством вовлечения школьников в процесс решения проблемно-рефлективных ситуаций. Указаны пути актуализации педагогического наследства В. А. Сухомлинского для морального совершенствования старшеклассников как будущих создателей украинской государственности.

Ключевые слова: В. А. Сухомлинский, толерантность, содержание образования, ценностная сфера личности, старшеклассник, рефлексия, духовность.

Стаття надійшла до редколегії 29.08.2014

УДК 37.011.(09)

М. С. ВАШУЛЕНКО

м. Глухів

У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО ТОЛЕРАНТНІСТЬ – БАГАТОГРАННЕ ПОНЯТТЯ

У статті йдеться про те, що толерантність у сучасному розумінні цього поняття завжди була означальною рисою українців. І формування цієї якості особистості в системах народної і класичної педагогіки відбувалося як сукупне моральне явище, що ґрунтується на інших суголосних поняттях і якостях особистості.

Ключові слова: толерантність, повага, співучасть, співчуття, вдячність, зичливість, совість, скромність, терпимість, поблажливість.

Постановка проблеми. На мій погляд, керівники асоціації прийняли мудре рішення, ввівши в тематику нинішніх педагогічних читань поняття *толерантність*. Його походження з латинської мови, і в мовах різних народів воно означає синонімічні якості особистості. Толерантність у поглядах Василя Олександровича на виховання молодого покоління, на стосунки в соціумі, у широкому розумінні – на державному рівні, і вужчому – у сфері виробничого колективу, в родинному спілкуванні – це поняття не вкладеш в одне українське слово. Думаю, що кожен з учасників читань, які взялися за створення своїх доповідей, виступів і повідомлень, це добре відчували.

Постановка завдання. Проаналізувати педагогічні погляди В. О. Сухомлинського на проблему толерантності; виокремити складові цього багатогранного поняття.

Виклад основного матеріалу. У творчості великого педагога в розділі «Ставлення до людей і обов'язок перед ними» однією з перших тез є – *людина повинна*, оскільки «з обов'язку людина завжди поступається чимось іншій людині... Мудрість людської *повинності* і полягає в тому, щоб бачити і внутрішньо розсудити, де повинен ти і де повинні тобі. Якби нам удалося, образно кажучи, розкрити очі душі на ці найтонші людські взаємини, кожна людина завжди, буквально завжди, рахувалася б з ними, – у моральному житті настала б загальна гармонія, люди були б, за образним висловленням О. М. Горького, «як зоря перед зорею». І педагог закликає, щоб у житті кожного з нас мудрим повелителем нашим стала *повинність*. Привчати дітей до *повинності* означає «насамперед учити бачити життя, бачити людей, бачити те, що тебе оточує, розуміти, що все навколишнє тією чи іншою